

ADRIAN KONOPKA (Białystok)

SŁUŻBA ZDROWIA III KORPUSU POLSKIEGO W LATACH 1917-1918

Wiosną i latem 1917 r. doszło do rozbudowy polskich formacji wojskowych w Rosji. Najbardziej dynamicznie rozwijał się I Korpus Polski dowodzony przez gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego. Na przełomie listopada i grudnia 1917 r. podjęte zostały przygotowania do sformowania kolejnych polskich związków operacyjnych: II Korpusu Polskiego (gen. Jan Stankiewicz) i III Korpusu Polskiego (gen. Eugeniusz de Henning-Michaelis). Działania organizacyjne związane z formowaniem III KP prowadzone były opieszale, w bardzo trudnych warunkach. Napływ ochotników do punktów koncentracyjnych pozwolił sformować zawiązki kilkunastu pododdziałów liczących łącznie około 3 tys. oficerów i żołnierzy.

Opóźnienie sprawy formowania oddziałów polskich na Ukrainie było wynikiem splotu niekorzystnych warunków panujących na tym terenie. Centralna Rada Ukraińska, będąca reprezentantką nacjonalistów ukraińskich, ogłaszając niepodległość i oderwanie się od Rosji, popadła w narastający konflikt z Radą Komisarzy Ludowych Rosji Radzieckiej. Konflikt ten rozgrywał się także na płaszczyźnie walki o opanowanie wojsk Frontów Południowo-Zachodniego i Rumuńskiego. Centralna Rada Ukraińska odmawiając uznania władzy radzieckiej zapowiadała równocześnie likwidację wielkiej własności rolnej na rzecz ludu, co godziło przede wszystkim w interesy polskich obszarników¹. Stanowiło to zasadniczą przyczynę zderzenia gwałtownie rozwijającego się ruchu agrarnego z formowanymi na tym terenie formacjami polskimi, które chcąc nie chcąc włączone zostały w obronę za-

¹ Szerzej: M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917-1918*, Warszawa 1969, s. 135. Wymowę taką miał tzw. III Uniwersał z 20 listopada 1917 r. Tenże, *Polskie formacje wojskowe w czasie I wojny światowej*, Białystok 1977, s. 329 i n.

groźonego posiadania polskiego na Ukrainie.

W lutym i marcu 1918 r. różne oddziały polskie, mające wchodzić w skład III Korpusu Polskiego, rozrzucone na terenie Ukrainy, uwikłane były w walki obronne z oddziałami różnej orientacji politycznej (bolszewickie, bolszewicko-ukraińskie i ukraińskie), z lokalnymi milicjami oraz uzbrojoną ludnością. Ulegały one przeważającym siłom przeciwnika.

W końcu lutego 1918 r. na Ukrainę wkroczyły wojska niemieckie, zajmując niebawem Równe i Żytomierz, docierając w końcu lutego pod Kijów, zajmując go 14 marca, oraz wojska austro-węgierskie, zajmując Płoskirów, Żmerynkę, 12 marca Odessę, a kilka dni później rejon Olhopola i Wozniesińska. Inspektorat Naczelny Polskich Sił Zbrojnych na Ukrainie nakazywał zachowywać wobec nich neutralność. Sytuacja oddziałów polskich, pozbawionych pieniędzy i wszelkiego zaopatrzenia, uzależniała je od wojsk okupacyjnych, które zdecydowane były rozbroić je.

Na początku kwietnia III Korpus Polski nadal stanowił zbiór drobnych, rozrzuconych po rozległych obszarach, oddziałów. Rozkaz gen. Eugeniusza Michaelisa de Henning z 2 kwietnia 1918 r. o skoncentrowaniu 7 Pułku Ułanów w Gniewaniu, gdzie przybywał już szwadron wywiadowców i dywizjon artylerii pod dowództwem płk. Juliusza Rómmla nie został wykonany. Reorganizację korpusu rozpoczął kilka dni później gen. Aleksander Osiński. Ze stacjonujących w Tywrowie batalionu piechoty i oddziału przeprowadzonego z Kijowa przez płk. Rómmla, dowodzonego następnie przez płk. Pieńkowskiego, utworzono Legię Oficerską (dwie kompanie rycerskie) oraz oddział karabinów maszynowych. Na początku kwietnia 1918 r. dawny oddział polski z Kijowa liczył 272 ludzi i 95 koni. Posiadał na wyposażeniu m.in. jedną finlandkę (dwukołowy wóz sanitarny)². W połowie marca 1918 r., w trakcie wyprawy rekwizycyjnej, chłopci we wsi Kaczanówka rozbili 20-osobowy oddział por. Bogdana Krzyżanowskiego. Idący na odsiecz oddział płk. Rómmla miał kilku rannych, którym opatrunki założył felczer dywizjonu. Najwięcej było zranień w nogi i ręce. Pozwalało to na natychmiastową ewakuację³.

² Raport dowódcy Oddziału Polskiego z Kijowa nr 327 z 11 kwietnia 1918 r. do dowódcy Wojsk Polskich na Ukrainie. Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), sygn. I.122.72/1. Także: J. Rómmel, *Pamiętniki z lat 1881-1939*, t. IV, *Lata 1916-1918*. Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Rkp. 14480/II, mf. 4811, k. 97 i n.

³ J. Rómmel, op. cit., k. 97. Trzech rannych żołnierzy oddziału por. (sztabskapitana?) Krzyżanowskiego, w tym: chor. Zgorzelski i ochotniczka Mroczkowska, ujęci przez Ukraińców, zostali następnie zamordowani. Szerzej: W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993, s. 369.

Równocześnie z dywizjonu artylerii i szwadronu wywiadowców stacjonujących w Gniewaniu utworzono samodzielny dywizjon artylerii. Planowano utworzenie pododdziału łączności. Pozostawiono bez zmian 7 Pułk Ułanów rozlokowany w okolicach Winnicy oraz samodzielny dywizjon szwoleżerów rtm. Feliksa Jaworskiego w Antoninach. Ponadto w skład III Korpusu Polskiego wszedł pluton samochodów pancernych i pododdział samochodowy oraz oddziały piechoty stacjonujące w Krzemieńcu (około 500 ludzi), w Równem (około 300 ludzi) i w Szepietówce (około 100 ludzi). Według stanu w dn. 28 marca 1918 r. III Korpus Polski liczył 2,2-2,5 tys. oficerów i żołnierzy⁴.

W marcu 1918 r., gdy w Winnicy zbierało się coraz więcej żołnierzy – Polaków, którzy tworzyć zaczęli oddziały polskie, rozpoczęto również kompletować ich służbę zdrowia. Według pierwotnego projektu, przedstawionego przez lekarza Rejonu Koncentracyjnego w Winnicy, dr. Mieczysława Chlewińskiego, do pułków skierowano lekarzy: Jana Łopuskiego, Jana Kuleszę, Czyżewskiego, Kazimierza Maliszewskiego, Szumskiego, Bogacza i studenta medycyny Szwarca, wraz z personelem pomocniczym⁵. W połowie kwietnia 1918 r. w Rejonie Koncentracyjnym w Winnicy było 57 oficerów, 6 lekarzy i 9 urzędników⁶. Nie udało się natomiast, z powodu braku środków, utworzyć szpitalików pułkowych oraz wieloprofilowego szpitala centralnego.

2 kwietnia 1918 r. gen. Osiński podpisał z ukraińskim ministrem wojny umowę w sprawie warunków istnienia polskich formacji wojskowych na Ukrainie. Oddziały III Korpusu Polskiego miały zachować status wojsk neutralnych i przebywać na terenie Ukrainy do czasu zaistnienia możliwości powrotu do kraju. Oddziały polskie miały być rozlokowane w rejonie: Reczyca – Homel – Nowozybków – Horodnia. Według opinii gen. Osińskiego, ugruntowanej w czasie rozmowy z bryg. Józefem Hallerem, należało powołać Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Ukrainie. 7 kwietnia 1918 r., w Winnicy, gen. Michaelis de Henning rozwiązał Inspektorat Polskich Sił Zbrojnych na Ukrainie⁷. Tego samego dnia ogólne dowództwo nad II i III Korpusem Polskim objął, zgodnie z pismem Władysława Raczkiewicza, pełnomoc-

⁴ M. Wrzosek, *Polskie korpusy...*, s. 304.

⁵ Sprawozdanie z działalności Szpitala WP Rejonu Winnickiego (III Korp.) na Ukrainie. CAW, sygn. I.122.76/1, k. 58-66.

⁶ Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 4 z 16 kwietnia 1918 r. CAW, sygn. I.122.72/3, k. 291.

⁷ Rozkaz nr 4 gen. Michaelisa de Henning z informacją o ustąpieniu ze stanowiska dowódcy wojsk polskich na Ukrainie, 7 kwietnia 1918 r., Winnica. Por.: M. Wrzosek, *Polskie formacje wojskowe na Ukrainie w 1918 r. Wybór dokumentów polskich i austriackich*, cz. V, „Zeszyty Naukowe FUU w Białymstoku”, t. XI, z. 76, Białystok 1993, s. 167 i n.

nika Rady Regencyjnej, gen. Osiński. Sztab Dowództwa Wojska Polskiego na Ukrainie przeniósł się do Gniewania. Również 7 kwietnia 1918 r., w Winnicy, udało się skłonić gen. Michaelisa de Henning do rezygnacji z dowództwa III Korpusu Polskiego. Szefem sztabu korpusu gen. Osiński mianował ppłk. Przemysław Bartheł de Weydenthała (Barta)⁸. Pomimo pertraktacji prowadzonych przez gen. Osińskiego w Kijowie, w terenie rozgorzały walki ludności miejscowej, podburzanej przez komisarzy ukraińskich i Niemców, z oddziałami polskimi. 14 kwietnia 1918 r., w toku walk w rejonie Niemirowa, poległ pod Kanawą płk Henryk Kuncman. Większość rannych zgrupowano w Niemirowie. 15 kwietnia 1918 r., wbrew podpisanemu porozumieniu, Ukraińcy zamordowali 5 oficerów i 30 ułanów oraz ciężko poranili 4 oficerów i 26 ułanów⁹. Pozostałych przy życiu ułanów polskich Ukraińcy przekazali w Braclawiu Austriakom.

W połowie kwietnia 1918 r. doszło do ostrych walk sił głównych III Korpusu Polskiego z przeważającymi siłami chłopstwa ukraińskiego w okolicach Niemirowa, Kanawy i Gniewania. W wyniku walk w Niemirowie chłopcy rozbili i przekazali wojskom austro-węgierskim dwa i pół szwadronu 7 Pułku Ułanów, resztę zaś sił korpusu z rejonu Winnicy osaczyli w Gniewaniu¹⁰.

W toku dalszych walk prowadzonych 15 kwietnia 1918 r. w okolicach Niemirowa, Kanawy, Stulczyńców, Worobijówki i Rohożnej rosły straty oddziałów polskich. Pierwszy szwadron stracił 11 poległych ułanów i 2 rannych oficerów. Pod Kanawą poległ dowódca 7 Pułku Ułanów mjr Hamilkar Szeliski. Wobec przewagi uzbrojonego chłopstwa oddziały polskie wycofały się 16-17 kwietnia 1918 r. z okolic Dzwonichy i Tywrowa do Gniewania, na linii kolejowej z Kijowa do Odessy.

W obliczu otaczających zewsząd Gniewań mas ukraińskiego chłopstwa, oddział polski przyjął interwencję wojsk austriackich i w wyniku zawartego rozejmu 19 kwietnia 1918 r. przeszedł do Winnicy¹¹. Płk Barta, pełniący pod nieobecność gen. Osińskiego obowiązki dowódcy Wojsk Polskich na Ukrainie, wydał zarządzenie nawołujące ludność do wystąpienia przeciwko okupacji austriacko-niemieckiej. Krok ten, jako grożący natychmiastowym rozbrojeniem oddziałów polskich, nie zyskał aprobaty dowódców

⁸ Szerzej: M. Wrzosek, *Polskie korpusy...*, s. 300 i n.; tenże, *Polskie formacje wojskowe podczas...*, s. 353. Także: J. Rómmel, op. cit., k. 107 i n.

⁹ H. Bagiński, *Wojsko Polskie na Wschodzie, 1914-1920*, Warszawa 1921, s. 391.

¹⁰ M. Wrzosek, *Polskie korpusy...*, s. 308.

¹¹ H. Bagiński, op. cit., s. 392 i n. Także: W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość Polski 1905-1918*, Warszawa 1936, s. 307.

oddziałów polskich. Płk. Barcie zaproponowano natychmiastowe zdanie dowództwa i wyjazd. Dowództwo oddziałów polskich objął płk Römmel.

Tabela 1. Stan osobowy, konie i środki transportu Lekkiej Brygady III Korpusu (początek maja 1918 r.)

Oddział	Oficerowie	Lekarze med./wet.	Urzednicy wojskowi	Żołnierze	Konie	Wozy
Sztab Dowództwa	4 ^a	–	–	2	–	–
7 Pułk Ułanów	38	1/1	–	345	625	78
Dywizjon Szwoleżerów	12	1/–	–	272	280	
Dywizjon Artylerii	45	–	–	394	–	–
Oddział gen. Glassa	47 ^a	5/1	12	259	446	183
1 kompania rycerska	78	2/1	2	105	95	38
2 kompania rycerska	34	–	–	196	44	16
Punkt Etapowy Winnica	49	3/2	9	208	7	5
Oddział łączności	8	–	–	84		5
Razem ^b	315	12/5	23	1864	1497	325

Źródło: Stan Lekkiej Brygady III Korpusu, CAW, sygn. I.122.71/5, k. 98.

^a w tym 1 generał

^b bez oddziału karabinów maszynowych i Oddziału Odeskiego

Łączna liczba strat poniesionych przez stronę polską w walkach pod Niemirowem, Kanawą i Dzwonichą nie wydaje się możliwa do precyzyjnego określenia. Według zachowanego spisu w okresie 14-18 kwietnia 1918 r. miało tam odnieść rany co najmniej 36 osób. Wśród 25 przypadków opisanych dokładniej było: 15 ran postrzałowych, 5 stłuczeń i 5 ran ciętych i klutych¹². Według innych, zbliżonych danych 7 Pułk Ułanów stracił w walkach z Ukraińcami: rannych 5 oficerów i 25 żołnierzy, poległych 9 oficerów i 37 żołnierzy, a 24 żołnierzy przepadło bez wieści¹³. Różnice w liczbie rannych i zabitych

¹² Spis rannych pod Niemirowem, Kanawą i Dzwonichą (14-18 kwietnia 1918 r.) CAW, sygn. I.122.72/1, k. 47.

¹³ Rozkazy dzienne do 7 Pułku Ułanów nr 81 z 16 kwietnia i nr 83 z 18 kwietnia 1918 r. CAW, sygn. I.122.73/1, k. 96 i 98; Lista oficerów 7 Pułku Ułanów; Spis zabitych, rannych i zaginionych żołnierzy 7 Pułku Ułanów w czasie potyczek pod Niemirowem, Gniewaniem i Kanawą. Załącznik do rozkazu nr 100 z 5 maja 1918 r. CAW, sygn. I.122.73/2, k. 15-16 i 17-20. Ranni: ppor. Zygmunt Miłkowski, ppor. Zygmunt Zaleski, ppor. Józef Trzciniński, por. Jerzy Suryń i ppor. Adolf Medyna, polegli: płk Henryk Kuncman, rtm. Hamilkar Szeliski, rtm. Antoni Sadowski, por. Ignacy Pluta, por. Jan Filarski, por. Pruszek, ppor. Bohdan Węclawowicz, ppor. Stanisław Chamiec i chor. Antoni Żuranowski.

wynikają, jak można sądzić, stąd, że część rannych zmarła w czasie ewakuacji z pola walki lub w czasie pierwszego okresu leczenia. Jak informował „Dziennik Poznański”, ciężko rannych, których po bitwie pozostawiono w Niemirowie, miejscowa ludność miała wywlec na ulicę i tam dobijała ich. Rannych, których później dowieziono do szpitala, nie przyjęto jako cudzoziemców¹⁴. Po pogrzebie 37 polskich ułanów w Niemirowie, z inicjatywy dr. Jana Romera, miejscowa młodzież zaczęła sypanie kopca na bratniej mogile¹⁵.

Równocześnie z toczącymi się walkami 7 Pułku Ułanów w rejonie Niemirowa i Gniewania, pozostałe oddziały III Korpusu Polskiego, na żądanie władz austriackich przeszły do rejonu Pików – Janów – Chmielnik, w widłach Bohu, co równało się internowaniu. Zgrupowane tam oddziały 29 kwietnia 1918 r. przyjęły nazwę Oddzielnej Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego¹⁶. Brygada liczyła ponad 1,8 tys. ludzi. W jej skład wchodziły: Samodzielny Dywizjon Artylerii Konnej, Oddział Szwoleżerów, 7 Pułk Ułanów, dwie kompanie Legii Rycerskiej, szwadron karabinierów, tabor oraz 250-osobowa kompania w Kamieńcu Podolskim oraz 16 Londyński Oddział Samochodów Pancernych. 16 Londyński Oddział Samochodów Pancernych – jak go nazywa Bagiński – w źródłach występuje pod nazwą **16 Londyński Oddział Sanitarно-Automobilowy** lub **Sanitarnych Automobili**. Dowódcą oddziału był por. Krzymuski, a jego zastępcą inż. Wacław Baum. W skład oddziału wchodziło ponadto 13 podoficerów i 53 żołnierzy. Na wyposażeniu było 6 aut sanitarnych. Oddział przemianowano następnie na Pociąg Samochodowy Lekkiej Brygady¹⁷. W kwietniu 1918 r. stanął przed perspektywą porzucenia wszystkich samochodów z powodu braku paliwa. Udało się jednak sprzedać jeden samochód sanitarny „White” za 100 pudów benzyny 23 Polskiemu Transportowi Sanitarnemu, którego naczelnikiem był Kozłowski¹⁸. 15 maja 1918 r. Pociąg Samochodowy Lekkiej Brygady przeformowano w kompanię etapową z Winnicy. W etacie tymczasowo-

¹⁴ *Krwawe walki pod Niemirowem*, „Dziennik Poznański”, 3 maja 1918 r.

¹⁵ *Kopiec na bratniej mogile*, „Nowa Reforma”, 30 sierpnia 1918 r.

¹⁶ H. Bagiński, op. cit., s. 396.

¹⁷ Tamże, s. 396. Także: Raport dowódcy 16 Londyńskiego Oddziału Sanitarно-Automobilowego, chor. Krzymuskiego, nr 6 z 20 kwietnia 1918 r., Winnica, do dowódcy Lekkiej Brygady III KWP. CAW I.122.72/1, k. 246; J. Rómmel (op. cit., k. 120) pisał o Londyńskim Oddziale Sanitarnych Automobili im. Cesarzowej A. T.

¹⁸ Raport dowódcy 16 Londyńskiego Oddziału Sanitarно-Automobilowego, chor. Krzymuskiego, nr 6 z 20 kwietnia 1918 r., Winnica, do dowódcy Lekkiej Brygady III KWP. CAW, sygn. I.122.72/1, k. 246.

wym 1 Polskiego Oddziału Samochodów Opancerzonych było stanowisko felczera. 7 maja 1918 r. przybył do oddziału z taboru 4 Dywizji mł. felczer Antoni Obuchowski¹⁹.

Na początku maja 1918 r. ambulans 7 Pułku Ułanów znajdował się w gorzelni w Uładówce, przy 2 szwadronie. Lekarzem ambulansu był dr Jan Romer²⁰.

W drugiej połowie maja 1918 r., z chwilą skoncentrowania wszystkich oddziałów w rejonie Pików – Janów – Chmielnik, przeprowadzono reorganizację, w wyniku której skład Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego przedstawiał się następująco:

- Dowództwo Brygady (z komendą placu i szwadronem karabinierów),
- Oddzielny Batalion Strzelców (w tym szpital batalionu),
- Pułk Szwoleżerów Polskich,
- Oddzielny Dywizjon Artylerii Konnej,
- Pociąg Samochodów Pancernych²¹.

Według etatu Sztabu Lekkiej Brygady III KWP z początku czerwca 1918 r. kierownikiem działu sanitarnego mianowany został dr Mirowski²².

W skład Oddzielnego Batalionu Strzelców wchodził lazaret 2 kompanii rycerskiej spełniający rolę szpitala batalionu. W drugiej połowie maja 1918 r. Oddzielny Batalion Strzelców, wraz z lazaretem 2 kompanii rycerskiej, stacjonował w miejscowości Zabuzę²³.

Formowanie Dywizjonu Artylerii Konnej rozpoczęło się 10 kwietnia 1918 r. W dywizjonie było dwóch lekarzy: dr Józef Chomiczewski i dr Maliszewski. Zorganizowano także ambulans dywizjonowy²⁴. Poprzedniczką dywizjonu była 1 konna bateria III Korpusu. Zgodnie ze skróconym etatem,

¹⁹ Rozkazy do 1 Polskiego Oddziału Samochodów Opancerzonych nr 1 z 23 marca, nr 13 z 7 maja i nr 16 z 30 maja 1918 r. CAW, sygn. I.122.75/7, k. 1-3, 18 i 22. Początkowo oddział stacjonował w m. Czeczelnik. Ostatni rozkaz ukazał się 25 lipca 1918 r. w Zabuziu (gdzie oddział stacjonował od 9 czerwca 1918 r.).

²⁰ Rozkaz do 7 Pułku Ułanów nr 99 z 4 maja 1918 r. CAW, sygn. I.122.73/1, k. 242-243.

²¹ H. Bagiński, op. cit., s. 396 i n. 5 czerwca 1918 r. Brygada liczyła 121 oficerów i 2026 żołnierzy.

²² Rozkaz Dowództwa Lekkiej Brygady III KWP nr 15 z 4 czerwca 1918 r., Zabuzę. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 413. Niestety w dokumentach nie udało się odnaleźć imienia dr. Mirowskiego.

²³ Rozkaz do Oddzielnego Batalionu Strzelców nr 1 z 23 maja 1918 r., Zabuzę. CAW, sygn. I.122.72/3, k. 35.

²⁴ Rozkaz do Dywizjonu Artylerii Konnej nr 20 z 10 kwietnia, nr 26 z 17 kwietnia i nr 27 z 18 kwietnia 1918 r. CAW, sygn. I.122.74/1, k. 39-40, 57 i 61.

22 marca 1918 r. było w niej trzech felczerów: Wincenty Keller, Sylwański i Kowalik²⁵.

Tabela 2. Stan osobowy Oddzielnego Batalionu Strzelców (25 maja 1918 r.)

Pododdział	Oficerowie	Lekarze	Felczerzy	Urzednicy wojskowi	Żołnierze (w tym: sanitariusze)	Konie /wozy
Batalion	27	–	5	3	758 + 6	145/42
Szpital	–	2	3	1	7 + 6	9/4
Razem	27	2	8	4	765 + 12	154/46

Źródło: Rozkaz do Oddzielnego Batalionu Strzelców nr 3 z 25 maja 1918 r., Zabuzę. CAW, sygn. I.122.72/3, k. 196-197.

W nocy 9/10 czerwca 1918 r. oddziały polskie w Pikowie i Uładówce otoczyły oddziały austriackie. W wyniku podpisanej umowy Lekka Brygada III Korpusu Polskiego złożyła broń i uległa demobilizacji²⁶.

W dziejach służby zdrowia III Korpusu Polskiego szczególne miejsce zajmuje Szpital Wojsk Polskich w Winnicy. Początkowo prace związane z organizacją tego szpitala rozwijały się powoli, pomimo pomocy naczelnika Rejonu Koncentracyjnego w Winnicy, ppłk. Ładzińskiego oraz dr. Chlewińskiego. Brakowało środków, a ponadto na bieżące potrzeby wystarczał szpital Punktu Etapowego w Winnicy. Naczelnym lekarzem szpitala był dr Pluta. Przed rozpoczęciem walk pod Niemirowem w Rejonie Koncentracyjnym w Winnicy znajdowało się 6 lekarzy²⁷.

Dopiero większa liczba rannych, którzy napłynęli spod Niemirowa, spowodowała konieczność prawie natychmiastowego uruchomienia większej pla-

²⁵ Rozkaz do 1 baterii artylerii konnej nr 1 z 22 marca i nr 27 z 18 kwietnia 1918 r., m. St. Sieniawa. CAW, sygn. I.122.74/1, k. 3-11 i 61. Dowódcą baterii był płk Juliusz Rummel (sic!), wł. Römmel. Kolejne miejsca postoju baterii i dywizjonu: Starokonstantynów, Kułyga (3 kwietnia), Józwin (4 kwietnia), Sutyski (5 kwietnia), Gniewań (od 14 kwietnia) i Uładówka (od 26 kwietnia), Zabuzę (od 6 czerwca 1918 r.). Ostatni rozkaz dzienny dywizjonu ukazał się 30 czerwca 1918 r.

²⁶ H. Bagiński, op. cit., s. 399; M. Wrzosek, *Polskie formacje wojskowe podczas...*, s. 358; tenże, *Polskie korpusy...*, s. 340. Lekka Brygada III Korpusu przestała istnieć 19 sierpnia 1918 r. Por.: Rozkaz Dowództwa Lekkiej Brygady III KWP nr 34 z 19 sierpnia 1918 r., Zabuzę, CAW, sygn. I.122.72/3, k. 426.

²⁷ Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 32 z 12 maja 1918 r. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 362. Także: Prośba dr. M. Chlewińskiego z 6 grudnia 1917 r., Winnica. CAW, sygn. I.122.106/1; Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 4 z 16 kwietnia 1918 r. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 291. 12 maja 1918 r. majątek szpitala etapowego przekazano Szpitalowi Polskiemu na Skale.

cówki szpitalnej. „Smutne wypadki pod Niemirowem – pisał dr Mirowski – zastały nas jeszcze bez szpitala i zmusiły do otworzenia go w ciągu kilku godzin, ponieważ nawet jeden z istniejących w Winnicy, szpitalik CKO (Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego – A.K.), nie chciał przyjąć naszych nieszczęśliwych żołnierzy. To było powodem, że w dniu 18 kwietnia dostałem rozkaz naczelnika Rejonu otworzyć szpital tymczasowo w pomieszczeniu zarekwirowanego szpitala CKO, z którym następnie została zawarta pisemna umowa. Ponieważ jednak pomieszczenie to nie odpowiadało najskromniejszym nawet wymaganiom, przygotowania do urządzenia własnego wojskowego szpitala szły w dalszym ciągu. Niestety zmienione warunki praktycznie obróciły w niwecz wszelkie nasze plany i szpital do samego końca korzystać musiał z gościnności CKO, co znacznie utrudniało pracę i wywoływało wiele tarć, trudnych do uniknięcia przy dwóch gospodarzach pod jednym dachem”²⁸. Naczelnym i jedynym lekarzem szpitala była dr Oskierczyna, która miała do pomocy cztery siostry miłosierdzia: Ryłską, Zofię Jasińską, Zofię Wyrzykowską i Zofię Bigalke.

Transport 26 rannych spod Niemirowa przyprowadziła 18 kwietnia 1918 r. siostra miłosierdzia Janina Ostrowicka²⁹.

Dwa dni później, na posiedzeniu przedstawicieli Szpitala Wojsk Polskich i Okręgu Podolskiego CKO Królestwa Polskiego postanowiono, że szpital w Winnicy przechodzi pod zarząd władz wojskowych, działając jednak nadal pod szyldem CKO. Władze wojskowe obowiązane były finansować koszt utrzymania szpitala (6 tys. rubli miesięcznie), dostarczać produkty żywnościowe i sanitarne oraz narzędzia medyczne. Po wyjściu oddziałów polskich z Winnicy szpital wrócić miał pod zarząd CKO. Lekarzem naczelnym szpitala mianowany został dr Mirowski. Lazaret 4 Dywizji Strzelców z lekarzem naczelnym, dr. Złotnickim, przybyły do Winnicy z oddziałem gen. Władysława Glassa, przydzielono do składu Szpitala Wojsk Polskich w Winnicy. Personel Szpitala CKO pracować miał na swych poprzednich stanowiskach³⁰.

²⁸ Sprawozdanie z działalności Szpitala WP Rejonu Winnickiego (III Korp.) na Ukrainie. CAW, sygn. I.122.76/1, k. 58-66. Szerzej o genezie Szpitala CKO w Winnicy: S. Walewski, *CKO w Winnicy i na Podolu*, [w:] *Pamiętnik Kijowski*, t. III, Londyn 1966, s. 149-157.

²⁹ Rozkaz Szpitala Wojsk Polskich Rejonu Winnickiego nr 1 z 19 kwietnia 1918 r. CAW, sygn. I. 122.76/4, k. 1.

³⁰ Protokół posiedzenia przedstawicieli Szpitala Wojsk Polskich i przedstawicieli Okręgu Podolskiego CKO Królestwa Polskiego, odbytego w dn. 22 kwietnia 1918 r. w Winnicy. CAW, sygn. I.122.76/1, k. 67.

Personel Szpitala Polskiego w Winnicy, zwanego też Szpitalem na Skale, stanowili:

naczelnny lekarz	– dr Mirowski,
ordynatorzy:	
– oddziału chirurgicznego	– dr Czesław Kaliński,
– oddziału wewnętrznego	– dr Józef Chomiczewski,
– sali skórno-wenerycznej	– dr Stefan Kowalewski,
konsultant – neurolog	– dr Mieczysław Chlewiński,
kierownik gabinetu dentystycznego	– lek. dent. Jadwiga Kowalewska,

26 siostr miłosierdzia (m.in.: Janina Ostrowicka, Maria Kasperowicz, Zofia Jankowska, Zofia Wawrzykowska, Wanda Kunertówna (zarządzająca gospodarstwem), Olendzka, Maria Moszyńska – zarządzająca apteką i salą operacyjną, Bogumiła Kasperowicz, Stanisława Likun, Zofia Jasińska), 1 felczer, 1 dezynfektor oraz 90 żołnierzy – sanitariuszy zlikwidowanego 1 Lazaretu 4 Dywizji Strzelców³¹.

Chorzy umieszczeni byli w 6 salach, izolatce i dwóch namiotach szpitalnych, nadzór nad którymi sprawowali:

sale nr 1 i 2 (oficerskie)	– siostra miłosierdzia Janina Ostrowicka,
sala nr 3 (skórno-weneryczna)	– felczer Jan Dąbrowski,
sala nr 4 (wewnętrzna)	– siostra miłosierdzia Zofia Wyrzykowska,
sala nr 5 (chirurgiczna)	– siostra miłosierdzia Maria Kasperowicz,
sala przejściowa i namiot nr 2	– siostra miłosierdzia Zofia Jasińska,
namiot nr 1 i izolator	– siostra miłosierdzia Stanisława Likun ³² .

Z grona personelu lekarskiego dr Kaliński zrezygnował ze służby w czerwcu 1918 r., a dwie siostry miłosierdzia wyjechały do kraju w lipcu 1918 r. Spośród żołnierzy jedynie 14 osób pozostało na służbie do końca istnienia szpitala.

Podczas wizytacji szpitala płk Rómmel „wyraził swoje kompletne zadowolenie – pisał dr Mirowski – z powodu znalezionej wzorowej porządku

³¹ Sprawozdanie z działalności Szpitala WP Rejonu Winnickiego (III Korp.) na Ukrainie. CAW, sygn. I.122.76/1, k. 58-66. Także: Lista płac Szpitala WP w Winnicy za maj 1918 r. CAW, sygn. I.122.76/1, k. 14; Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 34 z 14 maja 1918 r. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 371. Siostry zaliczone były do stanu osobowego Etapu w Winnicy z dn. 19 kwietnia 1918 r. Nieco inną obsadę personalną szpitala podawał J. Rómmel (*Pamiętniki...*, op. cit., k. 120): naczelnny lekarz – dr Żłotnicki, st. ord. – dr Zasławski, mł. ord. – dr Kowalewski, lek. dent. – Kowalewska, farm. – Majewski, intendent – Radecki, z-ca int. – Łyczkowski i referent – Radecka.

³² Rozkaz Szpitala Wojsk Polskich Rejonu Winnickiego nr 33 z 21 maja 1918 r. CAW, sygn. I. 122.76/4, k. 15.

i dobrego wyglądu chorych i serdecznie dziękował mnie i personelowi szpitala”³³.

W lipcu 1918 r. liczba żołnierzy obsługi szpitala znacznie zmniejszyła się i wynosiła: dwóch felczerów (Józef Chrapowicki – dezynfektor i Dąbrowski) i 17 szeregowych³⁴. Przy Szpitalu w Winnicy do 12 maja 1918 r. działał 6 Sanitarny Oddział Dezynfekcyjny³⁵.

Komisja lekarska istniejąca przy szpitalu, badała stan zdrowia chorych i rannych oficerów i żołnierzy przebywających na leczeniu w Szpitalu na Skale, udzielając urlopów zdrowotnych oraz określając przydatność do służby wojskowej³⁶.

Okolo 8 maja 1918 r. musiało dojść do zakłócenia pracy szpitala, którego tła nie udało się wyjaśnić, gdyż lekarze: Chomiczewski, Chlewiński, Pluta i Mirowski, na własne żądanie, wykreśleni zostali ze stanu osobowego³⁷. Zgodnie z rozkazem Rejonu Koncentracyjnego w Winnicy z 19 maja 1918 r. Szpital Polski na Skale miał być przekazany Centralnemu Komitetowi Obywatelskiemu w Winnicy³⁸. Jednak dwa tygodnie później, dowódca Lekkiej Brygady III KWP przywrócił na poprzednie stanowiska tych samych lekarzy³⁹. Prezesem Komisji Rewizyjnej Szpitala Polskiego w Winnicy został starszy lekarz Dywizjonu Artylerii Konnej, dr Maliszewski⁴⁰.

W okresie istnienia szpitala z jego pomocy skorzystało:
rannych – 8 oficerów i 72 żołnierzy,
chorych – 2 oficerów, 75 żołnierzy i 59 osób cywilnych, przysłanych przez CKO.

³³ Rozkaz Szpitala Wojsk Polskich Rejonu Winnickiego nr 55 z 7 czerwca 1918 r. CAW, sygn. I. 122.76/4, k. 24.

³⁴ Lista płac dla felczerów i sanitariuszy w Szpitalu WP w Winnicy za lipiec 1918 r. CAW, sygn. I.122.76/1.

³⁵ Rozkaz do Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 29 z 9 maja i nr 30 z 10 maja 1918 r. CAW, sygn. I.122.72/3, k. 367 i 369. W oddziale było 11 żołnierzy.

³⁶ Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 15 z 27 kwietnia 1918 r. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 332. Komisja działała w składzie: dr Mirowski, dr Kowalewski i ppor. Świdorski.

³⁷ Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 20 z 1 maja 1918 r. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 342-343.

³⁸ Rozkaz Rejonu Koncentracyjnego i Punktu Etapowego w Winnicy nr 34 z 14 maja 1918 r. CAW, sygn. I. 122.72/3, k. 372.

³⁹ Rozkaz Dowództwa Lekkiej Brygady III KWP nr 15 z 4 czerwca 1918 r., Zabuże, CAW, sygn. I.122.72/3, k. 414. Dr Kaliński zrezygnował ze służby 27 czerwca 1918 r.

⁴⁰ Rozkaz Dowództwa Lekkiej Brygady III KWP nr 19 z 27 czerwca 1918 r., Zabuże, CAW, sygn. I.122.72/3, k. 422.

Z ogólnej liczby 216 pacjentów wyzdrowiało 212, umarło 4 osoby. Wśród leczonych w szpitalu schorzeń największą grupę stanowiły rany postrzałowe i odłamkowe – 34 przypadki, choroby weneryczne – 24, malaria – 11, tyfus i rany cięte – po 6, oraz stłuczenia – 5 przypadków⁴¹. **Ambulatorium** udzieliło bezpłatnej pomocy 531 chorym. W **gabinecie dentystycznym**, utworzonym na początku maja, okazano bezpłatną pomoc 435 pacjentom. W **oddziale chirurgicznym** leczono 80 wojskowych i 35 osób cywilnych. Wszystkich, pomimo wielu ciężkich przypadków, udało się wyleczyć. Oddział nie posiadał wielu niezbędnych urządzeń i materiałów, początkowo nawet narzędzi. Z powodu braku autoklawy sterylizację materiałów i narzędzi prowadzono metodą moką. Pomimo tej niedoskonałości wszystkie rany pooperacyjne i większość traumatycznych goiła się bez ropienia. W **oddziale wewnętrznym** było 62 chorych (w tym: 20 przypadków grypy, 10 – malarii, 9 – chorób dróg oddechowych, 6 – tyfusu powrotnego). W **sali skórno-wenerycznej** leczono 38 chorych (w tym: 21 przypadków syfilisa, 8 – rzeżączki). Spośród 19 żołnierzy chorych na syfilis, aż 17 przypadków było w zaawansowanym stadium, dotychczas nie leczonych⁴².

Pomimo pierwotnych planów przeniesienia do dogodniejszego lokalu, szpital egzystował w swej pierwotnej siedzibie do 12 sierpnia 1918 r. Wówczas, w związku z demobilizacją III Korpusu Polskiego, po wypisaniu ostatniego chorego, szpital przejęty został przez CKO⁴³. „Zastałem nieład niesłychany – pisał Zdzisław Grocholski – wszędzie kupy śmieci, porozrzucone sprzęty, resztki sprzętów; widoczny brak dozoru i oka gospodarskiego. A wśród tego nieładu i zapuszczenie wiele kosztownych materiałów i sprzętów stanowiących własność kraju”⁴⁴. Szpital oddany został CKO, pod warunkiem zwrócenia go Wojskom Polskim, gdy wznowiona będzie akcja formacyjna⁴⁵.

Po wejściu do Winnicy Austriaków, którzy ze szczególną energią wyłapywali byłych żołnierzy II Brygady Legionów, trzeba ich było „na gwałt

⁴¹ Książka przyjęć Szpitala w Winnicy. CAW, sygn. I.122.76/3. Wpisy od 18 kwietnia do 6 sierpnia 1918 r. Książkę zamknięto 16 sierpnia 1918 r.

⁴² Sprawozdanie z działalności Szpitala WP Rejonu Winnickiego (III Korp.) na Ukrainie. CAW, sygn. I.122.76/1, k. 58-66.

⁴³ Rozkaz Dowództwa Lekkiej Brygady III KWP nr 32 z 12 sierpnia 1918 r., Zabuże, CAW, sygn. I.122.72/3, k. 440.

⁴⁴ Pismo Z. Grocholskiego, Komisarza dla Podola Polskiego Komitetu Wyborczego na Rusi z 5 sierpnia 1918 r., Winnica. CAW, sygn. I.122.72/1, k. 241.

⁴⁵ Pismo Polskiego Oddziału przy Armii Ochotniczej nr 18 z 3 września 1918 r., Jekaterynodar, do CKO Okręgu Podolskiego w Winnicy. CAW, sygn. I.122.81/1.

przerabiać na uchodźców. (...) W ten sposób udało się przetrzymać rannych do wyzdrowienia, względnie do zaleczenia ran, aż do likwidacji szpitala późną jesienią 1918 r., kiedy to wartościowy sprzęt chirurgiczny wywieziony został do Odessy i przekazany formującej się tam 4-ej dywizji gen. [Lucjana] Żeligowskiego. Nie bez przeszkód, które mogły się smutno skończyć, znaleźliśmy się tam i my, to jest ja – pisał Stanisław Walewski – mój brat, por. Szumański, legionista z II brygady, dwie siostry ze szpitala ze skrzyniami sprzętu szpitalnego i jeszcze parę osób. W Odessie znaleźliśmy się, odbywając ostatni etap furmankami od stacji kolejowej Wygoda (gdzie jakimś szczęśliwym zbiegiem okoliczności udało mi się uniknąć aresztowania, i zapewne rozstrzelania – bo tak tam »likwidowano« złapanych wojskowych Polaków – przez jakieś oddziały ukraińskie), wieczorem 6 stycznia 1919 r., meldując niezwłocznie nasz przyjazd w sztabie dywizji”⁴⁶.

Tabela 3. Skład eszelonów III Korpusu Polskiego wracających do kraju

Nr eszelonu	Skład: oficerowie, żołnierze i inne osoby	Przewożony pododdział	Lekarz eszelonu, felczer
I	9 + 173 + rodziny		dr Mieczysław Chlewiński, st. felczer. Wacław Kirszenstein
II	12 + 181	Szpital, kompania piechoty i inne pododdziały	dr Mirowski i felczerzy szpitala
III	5 + 175	m.in. tabor dywizyjny	dr Józef Chomiczewski i felczer taboru
IV	8 + 185	m.in. szwadron szwoleżerów	dr Bogacz i felczer szwoleżerów
V	Pozostający do czasu likwidacji III KP		dr Stefan Kowalewski, stud. med. Szwarz i felczer. Rychłowski

Źródło: Kolejność wyjazdu do kraju 5 eszelonów z 23 lipca 1918 r. CAW, sygn. I.122.72/1, k. 173. Rozkaz Dowództwa Lekkiej Brygady III KWP nr 23 z 1 lipca 1918 r., Zabuże, CAW I.122.72/3, k. 426.

Rozbrojone oddziały Lekkiej Brygady III Korpusu Polskiego stacjonowały, czekając na wyjazd do kraju, w Zabużu. Oględziny lekarskie stanu osobowego brygady wykazały dobry na ogół stan zdrowia żołnierzy i sani-

⁴⁶ S. Walewski, op. cit., s. 149.

tarny oddziałów: w pułku szwoleżerów bardzo dobry, w dywizjonie artylerii konnej i taborze – dobry, w batalionie strzelców – stan zdrowia dobry, a sanitarny – zadowalający. Stwierdzono: 6 chorych wenerycznie w szwadronie, 1 chorego na dżięsła, 2 na grypę i 2 weneryków w artylerii, i 3 chorych skórnych – w piechocie. Wszystkich chorych skierowano na leczenie do Szpitala Polskiego w Winnicy⁴⁷. Oddziały III Korpusu Polskiego wracały do kraju pięcioma eszelonami.

W ciągu pół roku istnienia III Korpusu Polskiego stanowił on dość luźny zlepek niewielkich oddziałów, izolowanych na obszarach zajętych przez wrogo nastawioną ludność ukraińską, a także wojska niemieckie i austro-węgierskie. Nie posiadały one szerszego zaplecza. Służba zdrowia oddziałów – nominalnych pułków i samodzielnych dywizjonów, zdolna była do udzielania pierwszej pomocy i leczenia lżejszych przypadków zranień i chorób. Dopiero podczas walk pod Niemirowem koniecznym okazało się ewakuowanie większej liczby rannych do organizowanego naprędce Szpitala Wojsk Polskich w Winnicy. Nieliczne zachowane materiały źródłowe, wspomnienia i opracowania pozwalają na dość pobieżny ogląd zagadnień związanych z organizacją i codziennym działaniem służby zdrowia oddziałów wchodzących w skład III Korpusu Polskiego.

⁴⁷ Rozkaz do Oddzielnej Lekkiej Brygady 3 Korpusu nr 27 z 15 lipca 1918 r., Zabuże, CAW, sygn. I.122.75/7, k. 31.